

**ОКРЕМІ ОБРАЗНО-ТЕМАТИЧНІ ВЕРСІЇ РОСІЙСЬКОЇ КЛАСИКИ
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОВІТНЬОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(до проблеми інтерпретації)**

Розглядається інтертекстуальний зв'язок новітньої французької літератури з постаттю Ф. Достоевського. Основна увага зосереджується на образно-тематичних паралелях текстів Ж. Бернаноса, А. Глюксмана, М. Уельбека, Ф. Бегбеде із творчістю російського класика. Виділяються теми містичного, нігілізму, безбожного влаштування людства, батьків і дітей тощо, а також проводяться образні аналогії.

Ключові слова: Ф. Достоевський, Ж. Бернанос, А. Глюксман, М. Уельбек, Ф. Бегбеде, ін-тертекстуальність.

Інтертекстуальний вимір тривалої та поліфонічної історії взаємозв'язків французької та російської літератур становить особливий об'єкт наукових рефлексій. Продуктивним видається саме функціональне тлумачення інтертексту на образно-тематичному рівні.

В історичній перспективі у стосунках названих літератур тривалий час йшлося лише про вплив романської на слов'янську. Суміщення в часі затребуваності російської літератури у Франції з періодом розквіту в ній реалізму призвело до витворення доволі цікавого феномену. За спостереженнями В. Орехова [9; 10], французька публіка ще у першій половині XIX ст. переважно черпала інформацію про Росію із вкрай суб'єктивних подорожніх нотаток своїх співвітчизників. Натомість у вигляді російської класичної літератури вона, зрештою, отримала більш об'єктивне джерело. Щоправда, цей образ Росії, попри всю свою реалістичність, був передусім художнім образом [10, с. 131], але важливо тут наголосити на винятковій ролі літератури у формуванні французького сприйняття Росії.

Зрозуміло, що серед усього масиву тогочасної російської літератури виділялося декілька знакових імен: Іван Тургенєв, Лев Толстой і Федір Достоевський. І якщо перший претендує зазперш на роль популяризатора рідної літератури, то із двома останніми асоціюється її справжній прорив на Заході. На відміну від ситуації початку XX ст., що паритетно втілювалася у постатях цих двох, сьогодні, за твердженням Алена Безансона, думка західного світу схиляється ближче до автора "Братів Карамазових" [18]. Так, у 1999 р. віртуальний круглий стіл журналу „Иностранная литература" [15], що зібрав Алена Роб-Грійє, Паскаля Брюкнера, Жана Руо, Мішеля Уельбека, Поль Констант та Франсуазу Шандернагор, виявив факт присутності Ф. Достоевського в кож-

ній з їхніх творчих біографій (для порівняння: лише двічі були згадані Лев Толстой і Антон Чехов, по разі – Михайло Булгаков і Олександр Солженіцин). Такий авторитет ґрунтується не лише на цілком заслуженій репутації неперевершеного знавця "російської душі" та людської природи загалом, але насамперед на новаторському художньому характері його текстів.

Класик російської реалістичної літератури свого часу здійснив кардинальні зміни даного методу, внісши до нього чужу, на перший погляд, містичну складову, що дозволило Миколі Бердяєву цілком правомірно назвати його "містичним реалістом" [2]. Містичний реалізм Достоевського знайшов пряме продовження в новітній традиції французької літератури. Оминаючи проблему впливу реалістичних нововведень письменника на техніку письма таких велетнів, як М. Пруст, Ф. Моріак, А. Жид, Ж.-П. Сартр та ін., виокремимо приклад, що найбільш предметно відбиває дану ситуацію. Він пов'язаний, зокрема, зі значним впливом світосприйняття Достоевського на формування неокатолицького напряму французької літератури й такого її представника, як Ж. Бернанос (1888–1948), що "увійшов в історію французької літератури XX століття як національний Достоевський" [13, с. 5].

Очевидний вплив Федора Достоевського на французького романіста був одразу відзначений сучасниками. Так, Поль Клодель у листі до автора зазначав, що знайшов у романі "ту воістину царську велич, ту силу, те незаперечне панування над подіями та персонажами й той особливий дар романіста, який я волів би назвати даром нерозривних сукупностей і розбурханих людських воль. <...> Цей же таки дар ми знаходимо в Достоевського, так, наприклад, "Ідіот" скомпонований з п'ятьох чи шістьох великих сюжетних ліній або подій" (цит. за: [3, с. 539]). Представляючи "нового романіста", Андре Бельсор зізнавався, що він нагадує йому Вільє де Ліль Адама, Поля Клоделя, окремі тексти Барбе д'Оревільї та Леона Блуа, але "найчастіше "Братів Карамазових" і "Бісів" Достоевського" (цит. за: [22, с. 29]).

Незважаючи на ці спостереження, питання безпосереднього знайомства Бернаноса з текстами Достоевського до написання "Під сонцем Сатани" залишається відкритим. Те, що він читав російського письменника, „не викликає жодних сумнівів" [20, с. 43], проте всі офіційні згадки про це зустрічаються вже після виходу дебютно-

го роману. Як опосередкований аргумент на користь прямого впливу наводять значну популярність автора “Злочину та покарання” в тогочасній Франції, суголосність його поглядів духовним шуканням французької інтелігенції [21; 22]. В будь-якому випадку, “спорідненість душ, що має місце поміж двох письменників, виходить за рамки питань впливу та дати” [21], вона міститься на світоглядному рівні, що в плані творчості зближує їхнє художнє ставлення до дійсності.

Подібні аналогії підкріплюються тим, що “Бернанос, як і Достоевський, захоплений ідеєю “ситуації межі життя і смерті”, коли людське життя переосмислюється в світлі надприродного” [14, с. 8]. Звичайно, що Бернанос аж ніяк не був епігоном російського класика, містичний компонент його текстів формувався на тлі великої європейської традиції, що підкреслює й В. Фесенко: “Світогляд Бернаноса позначений впливом негативних містиків Жана де ля Круа, Св. Терези Лізьє. <...> В його текстах чимало відголосків текстів Рюйсбрюка, Екгарта та інших рейнських містиків” [14, с. 12]. І все ж порівняння тексту Бернаноса з романами Достоевського підказує, що саме цей вплив був визначальним. Особливо виразно він проглядає в образах головних героїв роману “Під сонцем Сатани” Мушетти й абата Доніссана. Перша ніби виростає з цілої галереї трагічних жіночих персонажів Достоевського, а другий являє собою своєрідний синтез Альоші й Івана Карамазових.

Досвід ХХ і вже навіть ХХІ століття виразно демонструє нагальність “проклятих питань”, які особливо переймали російського класика. Серед них виділяється проблема нігілізму, найповніше розкрита в романі “Біси”. Висловлені в ньому ідеї глибоко резонували з наступними історичними подіями. Ситуація кінця ХХ – початку ХХІ ст. також дає чимало підстав для подібного *перечитування*.

Представник французької “нової філософії” [7] Андре Глюксман (нар. 1937 р.) у творі „Достоевський на Манхеттені” (2002) підтверджує, що “Біси” „з повним правом виявилася пророчою” книгою. “Вона виступила провісницею руйнівних відносин, встановлених Леніном” [4, с. 105]. Але “під час другого читання, уже після закінчення холодної війни, виявляються грані, що досі не бралися до уваги” [там само]. Першу спробу такого “другого читання” він здійснює в “Одиннадцятій заповіді” (1991) [5], де всіляко апелює до авторитету Достоевського при аналізі феномену інтегралізму. В новітній праці цього автора тексти письменника перечитуються у світлі трагедій 11 вересня в Нью-Йорку та Чеченської війни.

Центральною тут постає проблема нігілізму, пріоритет у художньому осмисленні якої

А. Глюксман визнає за російською літературою. Вона з часів Пушкіна вперто “розглядає з усіх сторін єдиний об’єкт своїх медитацій – варварство” [4, с. 98]. І тут же цитуються слова Достоевського: “Звідки взялися нігілісти? Та вони нізвідки і не взялися, а всі були з нами, в нас і біля нас” [там само]. Тургенев, Достоевський, Чехов, Солженіцин, Шаламов та ін. відкривали щоразу нові грані даного феномену.

Прочитання російського класика часто зводять до аксіоми “Якщо Бога немає, то все дозволено”, забуваючи, що він проникливо досліджував розлом, розрив, розпад [4, с. 119] – все те, що породжує той нігілізм, який, за Глюксманом, лежить в основі сучасного тероризму. “Достоевський з’явився, щоби вказати нездоланні для зарази межі” [4, с. 102]. На думку А. Глюксмана, кадри падіння веж-близнюків якнайдоречніше було би супроводити субтитрами з “Бісів”: “Ми проголосимо руйнування... чому, чому, знову-таки, ця ідейка така приваблива!.. Ми пустимо пожежі... Ми пустимо легенди... Розкачка така піде, якої ще світ не бачив...” [4, с. 19]. Терористичним методам, спрямованим проти держави, відповідає державницький тероризм (зруйнування Грозного), між ними філософ ставить знак рівності.

Інтертекст “Достоевського на Манхеттені” включає не тільки “Біси”. Тут рудиментарно присутні також “Злочин і кара”, “Ідіот”, “Підліток”, “Брати Карамазови”, і “Записки з мертвого дому”, “Записки із підпілля”, “Бобок”, а також підготовчі матеріали і критичний дискурс навколо творчості письменника (М. Бахтін, Ж. Като). Відсилання до першотекстів може здійснюватися за допомогою специфічних маркерів. Так, згадка „трьох святих нігілістичного календаря – “Наполеона”, “Ротшильда”, “Великого Інквізитора” [4, с. 111], розташовуючи перших двох історичних осіб поруч із персонажем “Братів Карамазових”, автоматично переводить їх з історичного плану в контекст романів “Злочин і кара” та “Підліток” відповідно.

Отже, “Достоевським на Манхеттені” А. Глюксман доказово обґрунтовує, що саме російській літературі вдалося найглибше розкрити сутність “нігілістичної зарази”. Маючи за об’єкт препарції російську дійсність, класична традиція своїми узагальненнями виходить далеко за її рамки. Книжка французького філософа однозначно свідчить, що, як виразник подібної творчої практики, Ф.М. Достоевський у цьому плані виступає парадигмальною постаттю.

Іншою “достоевською” темою, що знаходить продовження у французькій літературі, є проблема безбожного влаштування людства. В романі Мішеля Уельбека (нар. 1958 р.) “Можли-

вість острова” (“La Possibilité d’une île”, 2005 [19]) вона розвивається в утопічному ключі. Російський класик у своїй творчості декілька разів звертався до змалювання утопічної моделі світоустрою. Найвиразніше це проявилось у “Сні смішної людини”, сні Версілова в “Підлітку” і в ідеях Івана Карамазова, які з ним перегукуються. Якщо “Сон смішної людини” переносить нас на фантастичну планету-двійника Землі, мешканці якої ще не знали гріхопадіння, то сон Версілова показує земних людей, які втратили Бога і безсмертя. Як не дивно, та це пробуджує в них любов один до одного, хоча й не позбавляє туги. Довершує гармонійну картину повернення Христа, “нове й останнє воскресіння” [6, т. 13, с. 379]. Фантазія Івана Карамазова повторює сон Версілова, проте не залишає в ньому місця ні для Бога, ні для безсмертя. „Якщо людство відречеться від Бога <...> Люди злучаться, щоб взяти від життя усе, що воно може дати, але неодмінно для щастя і радості в одному тільки тутешньому світі” [6, т. 15, с. 83].

Елогімське вчення, навколо якого концентрується фабула „Можливості острова”, ніби реалізовує ідеї Івана Карамазова про безбожне влаштування людства. До того ж воно обіцяє земне безсмертя. „Нікого ні до чого не зобов’язуючи, зводячи людське життя до зацікавленості та втіх, воно перебирало на себе характерне для всіх монотеїстичних релігій зобов’язання: перемогу над смертю. Але, позбувшись духовного лушпиння, елогіми обмежили цю перемогу та змінили саму сутність зобов’язання, звівши все це до необмеженості матеріального життя, тобто до необмеженого задоволення фізичних втіх” [12, с. 312]. Саме таким, за текстом роману, його приймає більша частина людства.

Проте, як бачимо з розповідей далеких копій головного героя Даніеля, вічне життя, до якого нас було “ласкаво” запрошено на початку роману виявляється ерзацом безсмертя. Замість спільної втіхи неолюди опинилися замкнутими в безкінечній самотності, позбавлені будь-яких почуттів. “Я мусив бути щасливим, як мудре дитя, чиє щастя забезпечене повагою до необхідних процедур, безпекою, відсутністю болю та ризику; та щастя чомусь не було, і спокійне очікування перетворилося на заціпеніння <...> Я зрозумів, що це була явна ознака невдачі, – зрозумів і забажав долі Даніеля¹, його сповненого суперечностей і тортур шляху, шалених любовних пристрастей, незважаючи на всі муки, що він пережив, і, врешті-решт, трагічний кінець” [12, с. 374]. Даніель²⁵ відчуває тугу за тим „живим життям” (за виразом Достоєвського) [12, с. 193], яке завдяки любові спізнав його предок. Навіть, якщо любов дуже часто пізнається через страж-

дання. Він відмовляється від свого “безсмертя” і прямує до Ланзароту, острова, де колись мало бути зведене посольство нової віри.

Фінал роману можна трактувати як такий, що повертає надію в “можливість утопії”. “Тієї ж миті хмари неочікувано розсунулись і промінь сонця осяяв поверхню води. Мені чомусь згадалося велике сонце моралі, яке, згідно зі Святим Письмом, повинно було освітити світ, але в тому, майбутньому світі, мене вже не буде, і я навіть не міг уявити собі, яким буде той світ” [12, с. 414]. Це нагадує картину Клода Лоррена зі сну Версілова, де сонце асоціюється з Христом. 2000 років після Христа, за романною хронологією, людство відмовилося від нього і ступило на шлях неолюдів. Ще через 2000 років устами Даніеля²⁵ воно відмовляється від цього хибного року.

Якщо М. Уельбек перегукується з Достоєвським на рівні утопічного жанру, то інший популярний французький письменник – Ф. Бегбеде (нар. 1965 р.) – в цьому плані звертається до близького автору “Підлітка” сповідального жанру. Події його роману “Простіть і відпустіть” (“Au secours pardon”, 2007 р. [5]) розгортаються в Росії 2007 року. Однак російські реалії початку XXI століття текстуально становлять скоріше умовний, декоративний рівень. Важливішу роль відіграють численні відсилання до російської літературної класики. Олександр Пушкін, Антон Чехов, Михайло Булгаков, Максим Горький, Борис Пастернак, Володимир Набоков, Олександр Солженіцин – імена, які навмисно покликані акцентувати на собі читацьку увагу, планомірно виринаючи на текстовій поверхні. Тож інтертекстуальність стає ледь не домінантною ознакою даного роману.

“Російський текст” виявляє себе навіть архітектонічно: роман складається з чотирьох частин, епіграфованих іменами виключно російських класиків: “Зима” (І. Тургенєв), “Весна” (М. Булгаков), “Літо” (О. Пушкін), “Осінь” (Б. Пастернак). Але книжка в цілому відкривається епіграфом саме з Достоєвського. Як цитата, що є безпосереднім проявом інтертекстуальності, епіграф важливий тим, що визначає рецептивний ресурс тексту, є вказівкою для читача, який “повинен наповнити смислом інтертекст” [11, с. 138]. Тобто він виступає своєрідною інтерпретантою (термін М. Ріффатера), що вказує, як потрібно тлумачити інтертекст. Таким інтерпретаційним ключем стає цитата з листа російського письменника, перероблена на верлібр: “У мене лише одна мета: бути вільним. / Заради цього я жертвую всім. / Та часто, часто я думаю про те, / що дасть мені свобода... / Що я зроблю, самодин, серед чужого натовпу? Федір Достоєвський. Лист до брата, 16 серпня 1839 року”.

Бегбеде виносить в епіграф фрагмент із першого (з уцілілих) листа Достоевського до брата по жакливій смерті їхнього батька [6, т. 28, кн. 1, с. 409], підкреслюючи цим, що тема батьківства тут знакова. Насамперед, вона визначає стосунки Лени Дойчевої з головним героєм Октавом Паранго (не підозрюючи того, він закохується у власну доньку). Окрім наведеного вище буквального плану, дана тема має й інший вимір. Сам автор відзначає, що в цьому романі поруч з новою для себе темою батьківства занурився також у містичну проблематику [8]. На неї прямо вказують дві історії, розказані Октавом. Одна з них, переказана Леною, є розповіддю “про дитину, на очах в якій її батько помирає від інфаркту. Дитині років з чотири, вона не розуміє, що діється, намагається розкрити повіки свого творця, трясє його за руки, щипає. <...> Дитина починає плакати, кличе на допомогу, <...> цілує нерухоме обличчя... І тоді батько розплющує око й починає сміятися. Це був просто жарт, він прикинувся мертвим, він же не збирався кинути її напризволяще!” Виявляється, що у такий дивний спосіб він хотів розповісти “історію про Ісуса; <...> Ісус не був сином Бога, він наш батько. Батька тут немає, він пішов на небо, але він живий, не помер” [1, с. 187]. Знавці Достоевського відзначають у цьому епізоді приховану ремінісценцію з “Ідіота” (див.: [1, т. 8, с. 184]). Другою подібною історією є розповідь про ведмежа та його матір [1, с. 68–69]. Наведений уривок спрямовує нас до провідної проблеми роману – стосунків батьків та дітей, зокрема, людини й Отця небесного.

Зорієнтованість роману на французьку публіку призводить до того, що деякі інтертекстуальні відсилання аж надто оприявлені. Компетентному російському читачеві таке оголення прийому може видатися надмірним. Скажімо: “я дав йому прізвисько Ідіот, на честь Достоевського” [1, с. 26], чи: “якщо я коли-небудь відкрию щось таке в Пітері (забігайлівку на кшталт “Онегіна”. – Р.Д.), то найменую це “Грушенька” – на честь нищівної пожирачки чоловіків (і себе самої) з “Братів Карамазових” [1, с. 151]. Подібні приклади можна множити. Прикметно, що інтертекстуальний діалог із Достоевським знаходить продовження і в останньому романі Бегбеде (“Un roman français”, 2009 р. [17]), в якому автор згадує “Записки з Мертвого дому” Достоевського у зв’язку з власним ув’язненням.

Усе вищесказане засвідчує тісний інтертекстуальний зв’язок новітньої французької літератури з постаттю Ф. Достоевського. Цей зв’язок проявляється як на жанровому, так і, особливо, на образно-тематичному рівнях. В кожному окремому випадку мотивація інтертекстуальних відси-

лань відмінна: від світоглядної близькості до іронічного пародіювання. Проте це лише підтверджує всебічну актуальність російського класика для сучасного французького художнього дискурсу.

Література

1. Бегбеде Ф. Простіть і відпустіть : роман / Фредерік Бегбеде ; пер. з франц. М.В. Луцюка. – Харків : Фоліо, 2008. – 249 с. – (Література).
2. Бердяев Н.А. Мирозозерцание Достоевского / Н.А. Бердяев [Электронный ресурс]. – Прага : УМКА-Press, 1923. – 238 с. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/berdyaev/dostoevsky/index.html>
3. Бернанос Ж. Під сонцем сатани; Щоденник сільського кюре : романи / Жорж Бернанос ; з фр. пер. В. Шовкун. – К. : Юніверс, 2002. – 544 с.
4. Глюксман А. Достоевский на Манхэттене / Андре Глюксман ; пер. с франц. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 224 с. – (Академический бестселлер).
5. Глюксман А. Одинадцять заповідь / Андре Глюксман; упор. К. Сігова; пер. з франц. О. Шевченка та Є. Єременко. – К. : Дух і Літера, 1994. – 288 с.
6. Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: в 30 т. / Ф.М. Достоевский. – Л. : Наука, 1972. – 1990.
7. Кусаинов А.А. Французская „новая философия” и культура постмодерна / Андрей Александрович Кусаинов. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2003. – 164 с.
8. Неистовая ирония : Интервью с писателем Ф. Бегбедером / Провела Т. Матанцева // Независимая газета. – 2008. – 15 февраля.
9. Орехов В.В. Миф о России во французской литературе первой половины XIX века / Владимир Викторович Орехов. – Симферополь : Симферопольская городская типография, 2008. – 200 с.
10. Орехов В.В. Русская литература и национальный имидж (Имагологический дискурс в русско-французском литературном диалоге) / Владимир Викторович Орехов. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – 608 с.
11. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Натали Пьеге-Гро ; пер. с франц. ; общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.
12. Уельбек М. Можливість острова / Мішель Уельбек ; пер. з фр. І.С. Рябчия. – Харків : Фоліо, 2007. – 414 с. – (Література).
13. Фесенко В.І. Передмова / В.І. Фесенко // Бернанос Ж. Під сонцем сатани. Щоденник сільського кюре : романи ; з фр. пер. В. Шовкун. – К. : Юніверс, 2002. – С. 5–24.
14. Фесенко В.І. Творчість Жоржа Бернаноса: поетика події та пророцтва. – К., 1998. – 208 с.

15. Французская литература выходит из чистилища : Виртуальный круглый стол : Интервью с французскими писателями / сост. и пер. с фр. Н. Мавлевич // Иностранная литература. – 1999. – № 10. – С. 229–245.
16. Beigbeder F. Au secours pardon : roman / Frédéric Beigbeder. – Paris : Grasset, 2007. – 318 p.
17. Beigbeder F. Un roman français / Frédéric Beigbeder. – Paris : Grasset, 2009. – 281 p.
18. Besançon A. Dostoïevski [Электронный ресурс] / Alain Besançon : [communication d'Alain Besançon prononcée en séance publique devant l'Académie des sciences morales et politiques le lundi 10 février 2003] // Canal Académie. – Режим доступа: <http://www.canalacademie.com/ida83Dostoievski.html>.
19. Houellebecq M. La Possibilité d'une île / Michel Houellebecq. – Paris : Fayard, 2005. – 485 p.
20. Maakaroun E. Bernanos et Dostoïevski. Le roman comme expérience de liberté / Elie Maakaroun // Etudes bernanosiennes 19. Confrontations (2) ; textes réunis par Michel Estève. – Paris : Lettres Modernes, Minard, 1988. – P. 43–77.
21. Reck R.D. Bernanos et Dostoïevski: Le dépassement du roman policier dans Un Crime et Crime et châtiment / Rima Drell Reck // Études bernanosiennes 6. Confrontations : Malraux – Sartre – Graham Greene – Dostoïevski – Céline – Péguy ; textes réunis et présentés par Michel Estève. – Paris : Lettres Modernes, 1965. – P. 71–83.
22. Stoffels A. La relation Bernanos-Dostoïevski / Ann Stoffels // Etudes bernanosiennes 19. Confrontations (2) ; textes réunis par Michel Estève. – Paris : Lettres Modernes, Minard, 1988. – P. 29–41.

The article deals with the intertextual relationship of the modern French literature with the figure of Dostoevsky. The main attention is concentrated on the imagological and thematic parallels texts by G. Bernanos, A. Glucksmann, M. Houellebecq, F. Beigbeder to creativity of the Russian classic. The themes of mystical, nihilism, the arrangement of the wicked humanity, parents and children, etc. are selected and imagological analogies are held.

Key words: *F. Dostoïevski, G. Bernanos, A. Glucksmann, M. Houellebecq, F. Beigbeder, intertextuality.*

Рассматривается интертекстуальная связь новейшей французской литературы с фигурой Ф. Достоевского. Основное внимание сосредотачивается на образно-тематических параллелях текстов Ж. Бернаноса, А. Глюксмана, М. Уэльбека, Ф. Бегбедера с творчеством российского классика. Выделяются темы мистического, нигилизма, безбожного устройства человечества, отцов и детей и др., а также приводятся образные аналогии.

Ключевые слова: *Ф. Достоевский, Ж. Бернанос, А. Глюксман, М. Уэльбек, Ф. Бегбедер, интертекстуальность.*